

Капленко Г.В.

доктор економічних наук, професор,
Львівський національний університет імені Івана Франка

Пікулик О.І.

доцент кафедри економіки та публічного управління,
Львівський національний університет імені Івана Франка

Kaplenko Halyna, Pikulyk Oksana

Ivan Franko National University of Lviv

АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО РИНКУ ПРАЦІ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті розглянуто економічні та демографічні чинники, що характеризують населення, як основного носія ресурсу праці та підприємницького хисту, безпосередньо впливають на функціонування ринку праці в економічній системі. Економічна активність населення залежить від процесів відтворення та міграції, відображаючись на рівні забезпеченості країни робочою силою, віковій та соціальній структурі трудових ресурсів. В час війни вітчизняний ринок праці стикається з багатьма проблемами, що потребують невідкладного вивчення та вирішення: зменшення чисельності населення, скорочення народжуваності та зростання смертності, старіння нації, зростання рівня безробіття, активізація міграційних потоків тощо. Регулювання ринку праці з боку держави повинно включати належну демографічну політику, політику зайнятості, міграційну політику, а також соціальну та кадрову політику.

Ключові слова: людські ресурси, ринок праці, людський капітал, робоча сила, зайнятість, міграція.

Постановка проблеми. Економічний ресурс праця – найважливіший і специфічний із усіх факторів економічного розвитку. Особливого значення він набуває в сучасних умовах економіки знань. Людські ресурси мають визначені фізичні та розумові здібності, професійні навички, вміння, майстерність, знання, які можуть використовуватися у процесі створення матеріальних благ та послуг. Впровадження інноваційних технологій, перехід до інформаційного суспільства, посилення інтелектуалізації праці на виробництві, стрімко збільшують економічну роль людського потенціалу, компетентностей, моральності та інших особистих якостей працівників. Від кількості населення країни, економічної активності населення, чисельності зайнятих залежить здатність економічної системи створювати необхідний обсяг національного продукту. Саме тому, вироблення ефективної державної політики щодо регулювання ринку праці з метою впливу на процеси відтворення населення та забезпечення його зайнятості набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані з функціонуванням ринку праці та покращенням використання людських ресурсів з метою підвищення рівня зайнятості в економіці є об'єктом наукових досліджень значної кількості науковців: Пігуля В., Окунської К., Яковенко Р., Малиновської О. [4], Томчук О., Буряченка О. [6] та інших. Проте, потреба у дослідженні управлінських та регулятивних механізмів впливу з боку держави на функціонування вітчизняного ринку праці в умовах війни зумовлює

необхідність проведення подальшого детального аналізу та глибокого вивчення даної проблематики.

Формулювання цілей статті. Наукове дослідження націлене на вивчення основних проблем функціонування вітчизняного ринку праці в умовах війни та пошук можливих шляхів їх вирішення задля підвищення ефективності управління розвитком людських ресурсів та розробки стратегії відновлення ринку праці після завершення війни в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно з українським законодавством на роботу можна приймати учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів у вільний від навчання час на неповний робочий день у разі досягнення ними 15-річного віку за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, за умов виконання легкої праці. Отже, економічно активне населення у віці більше 15 років забезпечує пропозицію робочої сили на ринку праці. Стан ринку праці передусім залежить від кількості населення країни.

Ще з кінця ХХ століття в Україні намітилася негативна тенденція систематичного зменшення чисельності населення як наслідок звуженого відтворення (депопуляції), внаслідок чого наступні покоління стають кількісно менші від попередніх. На це було чимало причин:

– низький рівень народжуваності, пов'язаний з нестабільністю економічного розвитку та частими кризовими явищами в економіці, що зумовлює падіння життєвого рівня населення;

– високий рівень смертності внаслідок погіршення стану здоров'я громадян, що пов'язано з екологічними проблемами, які спричиняють загострення різноманітних захворювань;

– активізація міграційних процесів, зумовлена низьким рівнем доходів населення та проблемою працевлаштування.

Сумну динаміку чисельності населення України можна простежити, проаналізувавши статистичні дані за останні 30 років. У 1990 році чисельність населення України становила 51,8 млн, у 2000 році – 49,4 млн, у 2010 році – 45,9 млн, у 2020 році – 41,9 млн [1]. За 10 років, з 1990 по 2000 рік, чисельність населення України зменшилася на 4,6%. За 20 років, з 1990 по 2010 рік, населення нашої країни скоротилося на 11,4%. За 30 років, з 1990 по 2020 рік, ми спостерігаємо зменшення населення на 19,1%. У 2022 році чисельність населення становила 41,2 млн, що на 20,5% менше від показника 1990 року.

Найважливішим чинником природного приросту населення є народжуваність. В останні десятиліття в Україні спостерігалася катастрофічна тенденція зниження рівня народжуваності. Якщо у кінці ХХ ст. в Україні народжувалося щороку більше 600 тис. дітей (наприклад, у 1990 році цей показник становив 657 тисяч), то у 2021 році в нашій країні народилося 272 тисяч дітей, що на 58% менше. Для характеристики інтенсивності народжуваності використовується демографічний показник – коефіцієнт народжуваності, який відображає відношення чисельності народжених за рік часу на тисячу жителів до середньої чисельності усього населення країни і вимірюється в проміле. У 1990 році коефіцієнт народжуваності в Україні становив 12,7‰, а у 2021 році він зменшився на 43% і становив 7,3‰. Якщо у країні даний показник є нижчим за 16‰, то це означає, що не спостерігається просте відтворення населення. У 2022 році за 9 місяців повномасштабної війни в Україні було зареєстровано 152 тисячі пологів, що на 36 тисяч менше порівняно з таким самим періодом 2021 року. Наразі важко точно підрахувати кількість новонароджених у 2022–23 роках через війну. Неможливо підбити підсумки по тимчасово окупованих та нещодавно звільнених територіях. Чимало українців народжувало за кордоном і не подали інформацію про народження дитини до дипломатичного посольства чи консульства України.

У той же час рівень смертності в Україні неспинно зростає. Серед причин високої смертності переважають захворювання системи кровообігу, новоутворення та хвороби органів травлення. З 2020 року до цього переліку ще додано COVID. За 2021 рік в нашій країні померло 714263 осіб. Коли смертність більша від народжуваності, використовують поняття природне скорочення населення – звужене відтворення. За підсумками річних даних 2021 року коефіцієнт смертності становив 18,5‰, а коефіцієнт природного приросту має від'ємне значення 11,2‰ [2]. З 1991 року природний приріст населення має від'ємне значення і це озна-

чає природне скорочення населення, що не забезпечує заміщення поколінь.

Україну нині охопив процес демографічного старіння населення, при якому від'ємний коефіцієнт природного приросту населення призводить до зростання частки осіб похилого віку у загальній структурі населення. Згідно підходу ООН, старіння нації має місце тоді, коли частка людей у віці понад 65 р. перевищує 7%. В Україні на початок 2022 р. ця кількість дорівнювала 7,2 млн, що становило 17,6% від загальної чисельності населення. У більшості європейських держав значна частка літніх людей досягається, головним чином, високою тривалістю життя, високим рівнем якості медичних послуг та значною соціальною підтримкою людей похилого віку. Вікова структура населення України свідчить про регресивний тип відтворення поколінь: станом на жовтень 2022 року в Україні зареєстровано 10,7 млн пенсіонерів. Відбувається постійне скорочення економічно активної частини населення, молодих людей працездатного віку. Зростає чисельність незайнятих осіб, що припадає на одного зайнятого.

Ще одним важливим чинником, який впливає на стан ринку праці в країні є міграція. Нині у світовій економіці в умовах розвитку процесів інтеграції та глобалізації процес переміщення людських ресурсів між країнами значно спростилося. Міграційні потоки мають різну спрямованість, інтенсивність, тривалість і залежать від багатьох причин. Основні причини міграції:

– економічні, які зумовлюють трудову міграцію, пов'язану з пошуком кращих умов життя, можливістю знайти роботу та отримувати вищу заробітну плату;

– політичні, пов'язані зі зміною форми правління чи політичного устрою, що часто призводить до війн, революцій, порушення прав людини, переслідувань, дискримінації певних соціальних верств населення;

– екологічні, пов'язані з певними природними катаклізмами (землетрусами, ураганами, цунамі, забрудненням довкілля внаслідок порушення норм природо-користування тощо).

В останні роки в Україні спостерігається зовнішня міграція, яка полягає у механічному переміщенні наших громадян за кордон. Міграційні потоки з України активізувалися після запровадження у середині 2017 року безвізового режиму, коли наші громадяни отримали можливість подорожувати до держав-учасниць Шенгенської угоди без необхідності отримання в'їзної візи держави призначення. Безвізовий режим дозволив короткотермінове перебування в державах-членах ЄС до 90 днів протягом 180 днів. Основними причинами зовнішньої трудової міграції в Україні були економічні: низька зарплата, недостатність робочих місць; дискомфорт від загальної нестабільності в економічній системі; відсутність можливостей для розвитку і самореалізації; корупція; незахищеність з боку владних структур.

Внаслідок повномасштабного вторгнення росії в Україну мільйонам людей довелося покинути свої

домівки. Частина здійснили переїзд в межах країни, а частина – виїхали за кордон. Певна кількість осіб виїхали на короткий час з місць свого постійного проживання і вже встигли повернутися, а дехто лише зараз задумується про виїзд. Неочікуване масове переміщення громадян внаслідок війни створює чимало загроз, проблем та викликів як для України, так і для приймаючих країн. Міграційні процеси необхідно належним чином аналізувати та оцінювати, щоб, за можливості, передбачити їх наслідки та врахувати їх особливості при розробці державних політик на національних і місцевих рівнях. Управління міграційними процесами допоможе підтримати переміщених людей і приймаючі громади та зберегти людський потенціал України.

Якщо до початку війни в Україні переважала трудова циркулярна міграція, то з кінця лютого 2022 року ми спостерігаємо вимушену міграцію українців, тобто мимовільне переміщення людей за межі свого дому чи рідного регіону, які вони здійснюють оцінюючи безпекові ризики. Таке переміщення пов'язано з намаганням врятувати своє життя, бажанням захистити рідних чи близьких, прагненням уникнути пограбувань, знущань та насильства. Вимушена міграція спричиняє значні психологічні проблеми, які ховаються за словами «біженці» чи «переселенці»: відчуженість, розгубленість, гнів, тривога, депресія, страх, самотність, відчай.

Для оцінювання масштабів міграції використовуються дані національних урядів Європейських країн, інформація Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), опитування Міжнародної організації з міграції (МОМ), показники державної прикордонної служби України. За їх оцінками, з часу широкомасштабної агресії РФ в Україні зареєстровано 4,7 млн внутрішньо переміщених осіб. Більш як 14,5 млн українців виїхало за межі країни. 11,7 млн людей – в'їхало до країн Євросоюзу. З них – 7,7 млн зареєстровані в Європі як отримувачі тимчасового захисту [3]. Звичайно, що не усі мігранти звернулися за реєстрацією, дехто уже повернувся в Україну, тому очевидно, що загальна кількість мігрантів була значно більшою.

Найбільша кількість осіб, які перетинали кордон в Україні спостерігалася у березні 2022 року (120-140 тис. осіб щодня з переважанням напрямку на виїзд). На середину року ця цифра зменшилася до 70-80 тисяч і кількість осіб на виїзд і в'їзд майже зрівнялася. Влітку 2022 року більше українців поверталася, ніж виїжджало. На початок 2023 року даний показник становив 20-30 тисяч осіб [4].

Найбільше українців перебуває у Польщі (близько 1,5 млн осіб), Німеччині (1 млн), Чехії (0,5 млн), Італії, Іспанії, Франції та Великобританії (по 150-200 тис. осіб у кожній з країн). Маршрути вимушеної міграції збігаються, як правило, з маршрутами трудової міграції. До початку війни, на кінець 2021 року, близько 3 млн українців належали до трудових мігрантів, понад 600 тис. з них мали офіційні дозволи на проживання на території країн Європи. Чимало з них мали родичів чи знайомих за кордоном, знайшли тут друзів та роботу, влашту-

вали побут, налагодили соціальні зв'язки. Тому, коли постало питання про вимушену міграцію, вони обирали вже знайомі регіони, в яких колись перебували і де мали підстави отримати допомогу. Тому, трудова та вимушена міграція є близькими за географією.

У той же час, вимушена міграція відрізняється від трудової за тривалістю, структурою та іншими характеристиками. Якщо у трудовій міграції 70% становили чоловіки, а 30% жінки, то у вимушеній міграції більшу частину займають жінки та діти. Із загальної кількості мігрантів 47% припадає на жінок працездатного віку, 45% – це діти, 7% – особи, старші 65 років. На відміну від трудових мігрантів, вимушені мігранти характеризуються високим рівнем освіти (більше 50% належать до осіб з вищою освітою) [4]. Це має двоякі наслідки: з одного боку, полегшує процес адаптації українців за кордоном, підвищує можливість їх працевлаштування (430 тис. вимушених мігрантів уже знайшли роботу в Польщі, більше 100 тис. в Чехії). З іншого боку, погіршує демографічну ситуацію, загострює проблему «відтоку мізків», спричиняючи втрату інтелектуального потенціалу нашої країни, прискорює процес старіння нації.

У 2001 році в процесі формування єдиного міграційного законодавства європейських країн, яке розпочалося в рамках Амстердамської угоди, була прийнята директива про основні засади тимчасового захисту («Директива Ради ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому»). Рада ЄС на засіданні в Брюсселі 4 березня 2022 року проголосувала за застосування Директиви стосовно українських біженців. Завдяки цьому, усі вимушені українські мігранти могли отримати в європейських країнах тимчасовий захист, що передбачає: дозвіл на проживання; доступ до роботи (вимоги очікування 6 місяців на відміну від отримання статусу біженця в цьому випадку не має); доступ до освіти (діти до 18 років мають право навчатись у закладах освіти на рівні громадян країни перебування); забезпечення житлом (заселення у центр чи надання засобів для проживання); доступ до соціального забезпечення; доступ до медичного обслуговування; право на відповідну інформацію про тимчасовий захист; можливість отримати статус біженця у майбутньому; можливість повернутися в країну громадянства в будь-який момент [5].

Українці самі могли обирати країну, у якій вони хотіли б перебувати, могли користуватися широким спектром прав. Це дало можливість уникнути масового скупчення біженців та забезпечити належні умови для їх вільного переміщення європейським простором шляхом організації безкоштовних перевезень та надання різноманітних пільг. Проте, наші громадяни повинні пам'ятати, що такий захист є тимчасовим. За загальним правилом тривалість тимчасового захисту становить 1 рік, який може бути автоматично подовжений кожні 6 місяців ще на 1 рік. Однак, якщо підстави

для тимчасового захисту зберігаються і після цього строку, Європейська комісія може запропонувати продовження дії такого захисту ще до 1 року. При цьому кожна країна-член ЄС самостійно визначає тривалість надання тимчасового захисту. Таким чином, загалом тимчасовий захист без попереднього подання заявки на притулок (отримання статусу біженця) надає громадянам дозвіл на проживання в країнах ЄС до 3 років.

Тимчасовий захист базується на праві людини повернутися на батьківщину в разі закінчення війни, настання миру, відновлення безпеки та стабільності. Важливо врахувати ще й той факт, що не усі українці будуть мати можливість повернутися у рідні регіони. Адже за результатами опитувань, що проводилися у кінці 2022 року, у 45% внутрішньо переміщених осіб житло частково постраждало, а у 5% – повністю зруйноване.

Якщо аналізувати законодавство, що стосується процесів міграції в Україні, то головний закон про зовнішню трудову міграцію, який з'явився у 2015 році, загалом окреслює цілу низку центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, які так чи інакше залучені до процесу регулювання трудової міграції. За розробку міграційної політики відповідає Державна міграційна служба. Чимало змін, що відбулися з початку війни в Україні, вплинули на цілі та завдання, що прописані у стратегії з державної міграційної політики до 2025 року, тому вона потребує перегляду та внесення кардинальних змін.

Питання долучення українців, які працюють чи проживають за кордоном, до захисту спільних інтересів нашої країни повинно стати одним із пріоритетних напрямів державної міграційної політики. Ця політика повинна носити виключно пронаціональний характер. Одним із основних пріоритетів її має бути робота з максимальною кількістю мігрантів та потенційних репатріантів в усьому світі. Але цей трек виключно двосторонній і первинно держава має забезпечувати українців за кордоном базовими корисними функціями – захист, супровід, координація. Щоб в свою чергу

громадяни перебуваючи за кордоном відчували свою важливість для держави, мали бажання навзаєм робити корисні справи для України, як в самій країні так і за її межами, керуючись пріоритетами державної політики. Впровадження пріоритетів зовнішньої політики, культурних цінностей, пріоритетів економічної співпраці та елементів політичного лобізму, це тільки мала частина величезного потенціалу взаємовідносин держави та її громадян за кордоном. В Україні повинна бути створена окрема інституція, яка буде цільово займатися саме напрацюванням і впровадженням політики в контексті розвитку зв'язків українців з усього світу з їхньою історичною Батьківщиною [6].

Висновки. Відбудова та відновлення післявоєнної України буде тривалим і складним процесом. Адже необхідно відновити все, що частково або повністю зруйновано, створити нову безпечну, комфортну, сучасну, зручну основу для життя наших громадян. Для цього потрібні величезні інвестиції, передові технології, досвід розвинутих країн, а головне необхідним є фундамент – людський капітал, як втілення трудових, інтелектуальних ресурсів нації. Кожен працівник є невеликою ланкою механізму економіки. Мігранти вибувають з економічно активного населення нашої країни, зменшують чисельність зайнятих, не беруть участі у створенні валового внутрішнього продукту, не сплачують податків до бюджету. Ось чому, для України вкрай важливим є повернення наших громадян на батьківщину і українська влада має докласти максимум зусиль, щоб забезпечити повернення українців: гарантувати безпеку, економічне зростання, відбудову житлового комплексу та інфраструктури, відновлення економічних відносин, відродження бізнесу, подальшу інтеграцію держави з Європейським Союзом, захист прав людини, вирівнювання соціальних та особистих свобод в Україні та в передових країнах перебування наших переселенців, створення сучасної ветеранської політики, забезпечення належної системи реабілітації тих, кого війна поставила у найскладніше становище.

Список літератури:

1. Чисельність населення України з 1990 по 2022 рр. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/> (дата звернення: 05.01.2024).
2. Демографічна та соціальна статистика. Населення та міграція. URL: <https://ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 08.01.2024).
3. Понад 14,5 мільйонів українців виїхало після 24 лютого, – Уповноважений ВР України з прав людини. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/75211/> (дата звернення: 10.01.2024).
4. Малиновська О. Все про міграцію і мігрантів під час війни: підсумки 2022 року. Національний інститут стратегічних досліджень. WARCast. URL: <https://niss.gov.ua/news/video/vse-pro-mihratsiyu-i-mihrantiv-pid-chas-viyny-pidsumky-2022-roku-warcast> (дата звернення: 10.01.2024).
5. Роз'яснення щодо тимчасового захисту та отримання статусу біженця. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/rozyasnennya-shchodo-timchasovogo-zahistu-ta-otrimannya-statusu-bizhencya (дата звернення: 11.01.2024).
6. Буряченко О. Відновлення України через діалог усіх українців світу. Об'єднавшись – зробити неможливе, всупереч усьому! URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3605567-vidnovlenna-ukraini-cerez-dialog-usih-ukrainciv-svitu-obednavsis-zrobiti-nemozlive-vsUPEREC-USOMU.html> (дата звернення: 11.01.2024).

References:

1. Chyselnist naselennia Ukrainy z 1990 po 2022 rr. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/> (accessed January 5, 2024).

2. Demografichna ta sotsialna statystyka. Naseleння ta mihratsiia. Available at: <https://ukrstat.gov.ua/> (accessed January 8, 2024).
3. Ponad 14,5 milioniv ukrainsiv vykhalo pislia 24 liutoho, – Upovnovazhenyi VR Ukrainy z prav liudyny. Available at: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/75211/> (accessed January 10, 2024).
4. Malynovska O. Vse pro mihratsiiu i mihrantiv pid chas viiny: pidsumky 2022 roku. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. WARcast. Available at: <https://niss.gov.ua/news/video/vse-pro-mihratsiyu-i-mihrantiv-pid-chas-viiny-pidsumky-2022-roku-warcast> (accessed January 10, 2024).
5. Roz'iasnennia shchodo tymchasovoho zakhystu ta otrymannia statusu bizhentsia. Available at: https://ombudsman.gov.ua/news_details/rozyasnennya-shchodo-tymchasovogo-zahistu-ta-otrimannya-statusu-bizhencya (accessed January 11, 2024).
6. Buriachenko O. Vidnovlennia Ukrainy cherez dialoh usikh ukrainsiv svitu. Ob'iednavshys – zrobyty nemozhlyve, vsuperech usomu! Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3605567-vidnovlenna-ukraini-cerez-dialog-usih-ukrainciv-svitu-obednavsis-zrobiti-nemozlive-vsuperech-usomu.html> (accessed January 11, 2024).

ANALYSIS OF THE DOMESTIC LABOR MARKET IN THE CONDITIONS OF WAR

The article examines the economic and demographic factors characterizing the population. The population is the main carrier of the labor resource and entrepreneurial spirit. Thanks to its knowledge, skills and abilities, the economic resource of labor acquires special importance in the modern conditions of the knowledge economy. It becomes the most important of all factors of economic growth and development. An economically active population directly affects the functioning of the labor market in the economic system. The economic activity of the population depends on the processes of reproduction and migration. The level of employment, age and social structure of labor resources affects the country's labor supply. All this determines the relevance of the research topic and requires a detailed analysis of problems related to the peculiarities of the functioning of the domestic labor market in the modern market economy. During the war in Ukraine, the labor market is faced with many problems that require urgent study and solution: population decline, birth rate reduction and death rate increase, aging of the nation, increase in unemployment rate, intensification of migration flows, etc. This situation is aggravated due to the reduction of production, the closure of many firms due to military operations. External forced migration has intensified in Ukraine, which causes significant psychological problems: anxiety, depression, fear, despair. It differs from labor migration in terms of duration and structure. Reconstruction and restoration of Ukraine after the war will require, first of all, human capital with its physical and mental abilities, powerful intellectual potential. It is extremely important to return migrants to their homeland, to include them in the economically active population of our country and to create a gross domestic product. In addition to migration policy, labor market regulation by the state should include appropriate demographic policy, employment policy, as well as social and personnel policy. The active policy of the state in the labor market involves the development of a mechanism for institutional, informational and legal support for the implementation of a unified strategy for human resources management.

Key words: human resources, labor market, human capital, workforce, employment, migration.